

En introduktion till Värnamo kommun

Landskapet

Värnamo kommun omfattar den östra delen av Västbo härad och den södra delen av Östbo härad.

När man färdas genom Värnamo kommun slås man av mångfalden av naturtyper: blånande barrskogsklädda åsar, djupa skogar, omfattande mossmarker, vidsträckta vyer med flera vita kyrktorn inom synhåll, småskaliga jordbrukslandskap, ängs- och hagmarker, mindre jordbrukslätter, lövängar, vattendrag, madmarker, ekbackar, bokskogar. Ja, det landskap vi ser är nästan ett Sverige i miniatyr.

Landskap kan ha stora estetiska värden utan att vi för den skull behöver beskriva kvaliteterna i det med termer av kultur- och naturvärden, som botaniskt intressanta, som brukade och välhävdade jordbrukslandskap, med vårdade fornlämningsområden, med välbevarad och representativ bebyggelse, etc. Ett landskap kan också uppfattas just som en natur- eller skönhetsupplevelse, t ex den vidsträckta vyn från Bobacka i Lanna, eller utblicken över sjön Rusken, från Svensbygd. Ofta sammanfaller förstås ett estetiskt värde med kultur- och naturvärdena.

Naturgeografiskt tillhör kommunen det sydsvenska höglandet, i regionen den småländska sjöplatån. Västra halvan av kommunen utgörs mestadels av ett slättlandskap som är obetydligt kuperat. Den östra delen kännetecknas av smala dalgångar och åsryggar, löpande i nord-sydlig riktning. Berggrunden består av äldre graniter med inslag av sandsten, diabaser och porfyrier. Den västra delen av kommunen utgör ett gnejsområde, troligen innefattande landets äldsta berggrund. Grundvattnet inom gnejsområdet är mättat med järnsalter som faller ut som sjö- och myrmalm. En järnframställning baserad på sjömalm har varit kännetecknande för detta område. Ännu en bit in på 1900-talet hämtades sjömalm ur sjön Vidöstern.

Jordarterna domineras av morän, från finkornigare mosand på höjdlägena, till blockrikare marker i dalgångarna. Den bästa åkerjorden återfinns därmed på högplatåerna och där har också bygderna vuxit fram. Ett tydligt exempel på detta utgör t ex den vidsträckta jordbruksbygden i anslutning till byarna Upplid och Nederled i Rydaholm.

Åsryggar, benämnda getryggsåsar efter formen, utgör även de spår från istidens senare skede. Grus samlades i den orörliga inlandsisens sprickor under istidens slutskede och lade sig i en sträng över landskapet, då isen smälte undan. Dessa väldränerade getryggsåsar kom att spela en viktig roll för samfärdseln, då den plana ytan ovanpå gjorde dem lättframkomliga.

Barrblandskog, myrmarker och sjöar, upptar en stor del av kommunens yta, och återfinns i de mer låglänta delarna, i dalarna. Myrmarker återfinns inom flacka områden med svag avrinning. Store mosse Nationalpark, i den nordvästra delen av kommunen, utgör det största sammanhängande myrområdet söder om Lappland.

Lövskog och lövdominerad blandskog utgör ett väsentligt inslag i landskapet. Ädellövskog med ek respektive bok ger en tydlig karaktär åt landskapet, speciellt i de delar av landskapet som har präglats av en storgodsstruktur. Större bestånd av bokskog finns t ex öster om Källundasjön i Kärda. Nordgränsen för en naturlig förekomst av bok går ungefär här.

Sjöarna är i allmänhet nord-sydligt löpande och ganska långsmala. Detta är särskilt framträdande i kommunens östra del. Ån Lagan som rinner i nord-sydlig riktning

genom kommunens mellersta del avvattnar ett omfattande område. Den rinner genom en flack och vidsträckt dal, vilket den rika förekomsten av meanderslingor vittnar om.

De naturliga förutsättningarna, det vill säga de många vattendragen och lättbearbetade jordarterna, har varit gynnsamma för tidiga bosättningar. Bosättarna livnärde sig tidigast på fiske, jakt och samlande, därefter på boskapsskötsel och åkerbruk. Senare fick även järnutvinning, hantverk och handel stor betydelse.

Finnveden och Småland

Den västligaste delen, bygden sydväst och söder om Bredaryd (Hamra, Håkentorp, Bröttjestad) och den sydvästligaste delen av Torskinge (Slättö) ingår i riksintresseområdet Finnvedens folkland, vilket är själva kärnområdet av det egentliga Finnvedens folkland. Begreppet Finnveden, möjligen med betydelsen "jägarfolkets bygd" eller "vandringsvägen", har sitt ursprung i förhistorisk tid och kan härledas åtminstone tillbaka till mitten av 500-talet e. Kr. Finnveden utgjorde troligen under vikingatiden ett väl avgränsat territorium med en befolkning som hade en gemensam identitet och regional tillhörighet. Ett troligt tidigt belägg för namnet Finnveden finns på den runsten som står längs vägen, väster om Forsheda (fornlämning nr 30). Runskriften har uttytts som: *"Rolf och Eskil reste denna sten efter Livsten, sin fader, som blev död i Skåne vid Gårdstånga och (de) förde (honom) till Finnveden."* Geografiskt omfattade Finnveden den västra delen av Småland, med sjön Bolmen i centrum. Lagastigen utgjorde kommunikationsvägen. Ön Bolmsö i Bolmen utgjorde bygdens centrum, men förlorade denna ställning under medeltidens början.

Landskapsnamnet Småland tolkas som de många "små landens område", varav Finnveden utgjorde ett. Namnet speglar alltså inte någon naturlig enhet. Under 1100-talet bildade de tre största smålanderna, Finnveden, Njudung och Varend, en gemensam lagsaga, dvs de förenades under samma lagstiftning. Dessa hade tillsammans tio häradar och kallades därför Tiohäradslagsaga. Tiohäradslagen gällde fram till dess att den första gemensamma landslagen stiftades i mitten av 1300-talet. Tingsplatser kom att utvecklas i de olika häraderna, för Östbos del i Värnamo.

Fram till Roskildefreden 1658 utgjorde Finnveden en gränsbygd i det svenska rikets utkant, i skärningen mellan två riken, vilket präglade dess historia. Detta förhållande fick sitt uttryck i spänningar, då krig och politisk oro präglade relationerna mellan Sverige och Danmark, men genererade samfärdsel och handel över gränsen då vänskapliga förhållanden eller unionssamhörighet rådde. Mellan Finnveden och Halland hade viktiga handels- och släktskapsförbindelser knutits på 1300-talet. Finnveden blev ett naturligt uppland för handel, utgående från danska städer och hamnar. Salt och spannmål var viktiga importvaror, medan Finnveden erbjöd slaktdjur, smör, talg, hudar, skinn, osmundjärn, humle. Genom giftermål, köp av gods och politiska kontakter uppstod en gränsadel. Det perifera läget i förhållande till centralmakten möjliggjorde en självständig utveckling av lokalsamhällets intressen.

Samtliga tidsperioder, från yngre stenålderns fornlämningar till 1800-talets bebyggelselämningar, finns representerade inom området. Speciellt utgör Finnveden ett kärnområde för gravhögar från yngre järnåldern (500 – 1050 e Kr).

Medeltid

Under högmedeltiden, på 1200- och 1300-talen, var nyodlandet och nybyggandet omfattande. Landbosystemet, dvs ett avtalsförhållande mellan fria män, där den ene brukade den andres jord mot erläggande av en arrendeavgift, ökade under 1200-talet. Detta sammanhängde troligen med att antalet större jordägare ökade under denna period. Till dessa jordägare hörde kyrkan, Nydala kloster, kronan och adeln. Samhällsutvecklingen med en gemensam kristen kyrka, en expanderande handel och centralmaktens behov av en krigsmakt, gynnade framväxten av nya samhällsgrupper som kom att åtnjuta särskilda privilegier. Många ätter som med tiden kom att få en politiskt och ekonomiskt framträdande roll, hade en småländsk bakgrund. Till dessa hörde bl a ätterna Bonde, Oxenstierna, Stenbock och Trolle. De självägande, jordägande, bönderna var nu tvungna att betala årliga skatter till kronan och kom därmed att kallas skattebönder.

Denna expansiva tid följdes av ekonomiska kriser, politiska oroligheter, krig och återkommande pestepidemier. Till de senare hörde bl a den hårt slående s.k. digerdöden eller svarta döden, vid 1300-talets mitt. Den senmedeltida agrarkrisen innebar mindre ersättning för livsmedelsprodukter, att gårdar ödelades och att den småländska lågadeln minskade som grupp. Mot medeltidens slut fick dock bönderna en ökad politisk roll.

1500- och 1600-tal

Under medeltidens slutskede hade kronans förvaltning i de småländska bygderna i stor utsträckning överlåtits till lokala stormän i form av förlänningar. I samband med Gustav Vasas maktövertagande på 1520-talet drogs inledningsvis många av förlänningarna in till kronan och lades under fogdars förvaltning. Även kyrkans gods och inkomster blev indragna till kronan, med undantag för prästgårdarna och prästtjondet. Förbud mot avverkning av ek och bok skärptes, jakt på högvilt förbehölls kronan och skattepålagorna blev större.

Även under 1500- och 1600-talen påverkades Finnveden och angränsande områden av återkommande oroligheter, gränsstrider och bondeuppror. Under dessa århundraden kom dock nybyggandet igång igen. Inte minst i skogsbygderna var bebyggelseexpansionen stor. Speciellt 1500-talet utgjorde en stor kolonisationsepok. Nya jordbruk skapades även genom en omfattande hemmansklyvning. Förmodligen ökade även en mer proletär bebyggelse, bestående av torpställen, vid sidan av de självägande böndernas nybyggen. Huvudnäringen var boskapsskötsel, med uppfödning av slaktdjur, dragdjur och tillverkning av smör och ost för försäljning. Under 1600-talet ökade nybildningen av säterier stort, till följd av många nya adelsskap och av skattemässiga skäl. En storgodsdrift baserad på dagsverkstorpäre växte fram. Samtidigt tycks den stora gruppen skattebönder ha behållit sin ställning.

Under 1600-talet började järnbruk att etableras, för Värnamos del i Hörle i Värnamo socken 1659 och i Ohs i Gällaryds socken 1668. Förutsättningarna var tillgång till malm och lämpliga lägen med god tillgång till skog och vattenkraft. Järnbruken innebar nya inkomstkällor för bönderna, då bruksdriften förutsatte många leverantörer av träkol och en omfattande transportorganisation.

1700-tal

Med Karl XI:s reduktion vid 1600-talets slut minskade den privilegerade frälsejorden. Antalet adelsmän var dock fortfarande omfattande och säterierna var många, men de var begränsade i storlek. År 1723 fick präster, borgare och ofrälse ståndspersoner rättighet att förvärva frälsehemman med därtill hörande skatteförmåner. År 1789 fick bönderna rätt att förvärva allmän frälsejord och 1810 de ypperliga frälsejordarna. Indelta ryttare och soldater utgjorde hela 10 % av befolkningen på 1770-talet, nära hundra år efter Indelningsverkets genomförande. Militära boställen utgjorde alltså en väsentlig del av bebyggelsen. Under 1700-talet ökade ett proletariat, bestående av backstugusittare och inhysesjon, i antal. Backstugusittarna ägde oftast sina stugor, men dessa stod på ofri grund. Till de obesuttna hörde även hantverkare, såsom skomakare, skräddare och bruksarbetare.

De agrara näringarna utvecklades till följd av den agrara revolutionen. Effektivare redskap och produktionsmetoder resulterade i att åkerbruket blev en större inkomstkälla än boskapsskötseln.

1800- och 1900-tal

Under 1800-talets första hälft ökade folkmängden till följd av sjunkande dödstal, bl a beroende på medicinska framsteg. Orsakerna till folkmängdens snabba ökning sammanfattades i de bekanta orden *"freden, vaccinet och potäterna"*. Antalet obesuttna ökade på landsbygden och rekryterades bland de barn till bönder som inte hade jord att ära eller gifta sig till, eller bland torparnas barn. Därmed ökade andelen backstugor uppförda på ofri grund i bygdernas utmarker. En kvarvarande backstuga finns vid Galarefällan i närheten av Bor Södergård i Voxtorp.

Vid 1800-talets mitt utgjorde Indelningsverkets soldater ca 5 % av befolkningen. Med freden blev de militära övningarna på lägren förre och mer tid kunde därmed ägnas åt de jordbruk som hörde till de militära boställena.

Från 1800-talets mitt minskar jordbrukets näringar till förmån för hantverk, industri, handel och transporter. 1800-talets andra hälft och 1900-talets början kännetecknades av stora förändringar i samhället: industrialisering, framväxt av internationell handel och en kapitalmarknad, penninghushållning, förbättrade kommunikationer, urbanisering, emigration, folkrörelsernas etablering. De befolkningsgrupper som växte mest under århundradet 1750 – 1850, torpare och backstugusittare, sögs nu upp i industrialismens samhälle. Därmed försvann även till delar den bebyggelse som varit knuten till dessa grupper.

Under efterkrigstiden har stora förändringar ägt rum inom jordbruksnäringarna. Mekanisering och teknikutveckling har medverkat till en sammanslagning av mindre brukningsenheter till större och ekonomiskt lönsammare enheter. De större gårdarna har blivit fler och åkerarealen har minskat. Med början från 1600-talets slut ökade den ägda jorden på bekostnad av den arrenderade. Från 1900-talets mitt blev förhållandet det motsatta.